

УДК 903.6 (1-751.6) (477.64 -37)

Пеньова Ольга Вікторівна,
заступник Генерального директора з наукової роботи,
Національний історико-археологічний
заповідник “Кам’яна Могила”
(сmt Мирне, Україна)
stonegrave@ukr.net

Olha V. Penyova
Deputy Director General of Studies,
The National Historical and Archaeological Reserve “Stone Tomb”
(Myrne, Ukraine)

ДО ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ ЗАПОВІДНИКА “КАМ’ЯНА МОГИЛА” ON THE HISTORY OF THE CREATION OF THE RESERVE “STONE TOMB”

Анотація

У статті представлена історія створення та функціонування заповідника “Кам’яна Могила”, який за роки становлення пройшов шлях від заповідних земель історико-культурного призначення до найвищого щаблю – закладу національного значення.

Ключові слова: заповідник, історія, охорона пам’яток, наскельне мистецтво, музеєфікація, інфраструктура туризму.

Abstract

The article describes the history of creation and functioning of the reserve “Stone Tomb”, which over the years of its formation transformed from the reserve of historical and cultural purpose to the highest level as a national institution.

Key words: reserve, history, historic preservation, rock art, museumification, tourism infrastructure.

Серед численних історико-культурних заповідників України особливе місце посідає Національний історико-археологічний заповідник “Кам’яна Могила”, розташований на правому березі річки Молочної, поблизу сmt Мирне Мелітопольського району Запорізької області. У основі заповідника – унікальна пам’ятка природи та первісного мистецтва Кам’яна Могила. Це високий, до 12 м пісковиковий пагорб, утворений внаслідок впливу природних сил та подальшого втручання людини в матеріальну структуру природного витвору. Винятковість цієї пам’ятки зумовлена рідкісним розташуванням гігантського курганоподібного скельного виходу у степу, структурою природної кам’яної породи, примхливо деформованою внаслідок тривалої ерозії, слідами життєдіяльності людини в межах скельного масиву, перед усе – численними петрогліфами (врізаними у камінь знаками, зображеннями та символами). Кам’яна Могила є фактично єдиним місцем у Східній Європі, де сконцентровані малюнки, датування яких охоплює історичний проміжок від епохи пізнього палеоліту до середньовіччя¹.

Пам’ятка потрапила до поля зору науковців ще на початку XIX ст. Про неї повідомляв академік П. Кеппен, обстежував М. Веселовський, основними її дослідниками вважають О. Бадера, В. Даниленка, М. Рудинського, В. Гладиліна та Б. Михайлова. Нині Кам’яній Могилі присвячено чимало наукових студій, зокрема монографії М. Рудинського (1961), В. Даниленка (1986), Б. Михайлова (1992, 1999). Проте спеціальне дослідження, яке б стосувалося історії створення заповідника, ще не створене.

Заповідник засновано у 1986 р. на підставі Доручення Ради міністрів України № 15 237/62 від 20.03.1985, листа Міністерства культури України № 9а–255/9 від 19.03.1985, та наказу управління культури Запорізького облвиконкому №44 від 12.02.1986. Але для того, щоб це рішення було реалізоване, потрібні були багаторічні зусилля десятків людей, які в різні роки присвятили своє життя вивченню і охороні цієї дивовижної пам’ятки первісного мистецтва.

Вперше ідея створення заповідника виникла у відомого українського археолога, музейника та краєзнавця М. Рудинського на початку 50-х рр. XX ст. У зв’язку з передбачуваним будівництвом Молочанського водосховища, Кам’яна Могила потрапляла у зону затоплення, оскільки Молочанську греблю споруджували в кількох метрах від південного краю пагорба, а дзеркало майбутнього водосховища мало б лежати на 20 м вище вершини пам’ятки. Роботи з очищення чаші водосховища, тобто фактичного знищення Кам’яної Могили, збиралися почати в 1954 р.², тому рятувальні археологічні роботи необхідно було провести негайно і у стислі терміни.

Для виконання цих робіт у 1951 р. була створена Мелітопольсько-Терпіннівська експедиція, яку очолив М. Рудинський і який хотів якимось чином зберегти пам’ятку. На його думку, одним із можливих способів зробити це було повне її перенесення на інше місце після докладного вивчення³. Впродовж двох польових сезонів (1951–1952) було виявлено

1 Історико-культурні заповідники. Номінаційні досьє об’єктів культурної спадщини, що запропоновані Україною для занесення до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО / за ред. Т. Бобровського. відп. за вип. А. І. Звіряка. – Київ, 2014. – С. 226.

2 Рудинський М. Я. Каменная Могила (Предварительное сообщение о работах 1951 г.) // КСИА. – 1952. – Вып. 1. – С. 22.

3 Тарасенко І. Г. До історії рятівних досліджень на Кам’яній Могили у 1950-х рр. // Археологія. – 2017. – № 4. – С. 131.

та досліджено 51 місцезнаходження з петрогліфами, проведено фіксацію петрогліфічних зображень за допомогою фотографування, замальовок і зняття естампів із зображень⁴, накреслено план пагорба і його підніжжя, зафіксовано всі кам’яні брили на пагорбі, схилах та окремі камені біля підніжжя.

Стосовно музеєфікації кам’яномогильських плит М. Рудинський зазначав, що це питання дуже складне: попередня кількість плит для експозиції – близько 50-ти; навіть після спеціального їх “полегшення” вага обраховуватиметься в тоннах. Навряд чи будь-який музей зможе здійснити їх експозицію, яка, за попередніми підрахунками, займе 120–150 погонних метрів експозиційної стіни. Найбільш прийнятний варіант – створення спеціального павільйону легкого типу, наприклад у соцістечку с. Терпіння або у Бердянському лісництві (обидва пункти розташовувалися поблизу пам’ятки)⁵.

У жовтні 1952 р., коли від знесення пагорба Кам’яна Могила відмовилися, постало питання негайного включення Кам’яної Могили та її околиць до історико-культурного заповідника АН УРСР. М. Рудинський планував створення унікального музею первісного мистецтва і первісної ідеології та лабораторії-майстерні, де б виготовлялись фотокопії, естампи і муляжі. Заповідник в майбутньому мав стати базою Академії наук УРСР на приазовському Півдні України⁶.

У 1953 р., завдяки зусиллям М. Рудинського, Інститут археології клопотався перед Президією АН УРСР про визнання території навколо Кам’яної Могили заповідною. Президія, своєю чергою, просила Уряд про виділення АН УРСР під заповідник “Кам’яна Могила” ділянки площею 15–16 га. Рішенням Ради Міністрів УРСР від 7 липня 1954 р. Академії наук було виділено під заповідник із земель колгоспу ім. Сталіна Мелітопольського району Запорізької області в селі Терпінні площу в 15 га⁷.

На жаль, охорону пам’ятки було покладено на місцеві органи влади, що фактично робило її номінальною. Проте, справі збереження визначної пам’ятки наскельного мистецтва було започатковано.

У 1963 р. Рада Міністрів України, враховуючи унікальність степового феномену й історичну цінність петрогліфів, вносить Кам’яну Могилу до списку пам’яток природи республіканського значення, а в 1965 р. оголошує пам’яткою археології республіканського значення.

Проте становище Кам’яної Могили кардинально змінилося лише в кінці 1980-х рр., коли було створено історико-археологічний музей-заповідник “Кам’яна Могила”. Цьому сприяли систематичні археологічні дослідження на території Кам’яної Могили та її околиць, які проводив із 1932 р. В. Даниленко. Він не тільки продовжив роботу М. Рудинського з виявлення нових зображень, їх тлумачення та датування, а й доклав чимало зусиль, щоб перетворити Кам’яну Могилу на діючий заповідник.

В. Даниленко, як і М. Рудинський, наголошував, що пам’ятка завжди притягувала до себе людей різного віку та різного рівня освіченості. Численні відвідувачі залишали на поверхні кам’яних плит свої “підписи”, які псували і знищували давні рисунки. Тому, в першу чергу, необхідно було захистити наскельні малюнки від неконтрольованого і шкідливого впливу “людського чинника”. Для цього треба було перетворити Кам’яну Могилу на музейний, експозиційний об’єкт. Це означало огороження території, реставрацію печер, гrotів і навісів, проведення в них кріпильних та інших робіт, спорудження запобіжних стін з входами, обладнання їх для відвідувачів тощо. Крім цього, діючий заповідник повинен був мати власні приміщення, обладнання, матеріали, кошти для підтримання і розвитку його роботи, а також штат працівників – людей, відданих справі, здатних до охоронної, наукової і музейно-популяризаторської роботи⁸.

Реалізація цих планів виявилася непростю справою. Протягом 1969–1973 рр. було зроблено чимало спроб привернути увагу місцевої влади та центральних органів охорони пам’яток до ситуації на Кам’яній Могилі, але всі вони були малоефективними. Роботи на Кам’яній Могилі відновилися, але велися в малому обсязі через відсутність повноцінного фінансування. Так, основним завданням Приазовської археологічної експедиції 1973 р. під керівництвом В. Даниленка було проведення підготовчих робіт для перетворення “Кам’яної Могили” із заповідної території на діючий заповідник. Планувалося розкриття комплексу Кінських плит і плит зі Ступнями з метою їх експонування, проведення досліджень під плитами периферії грота “Мамонта” та проникнення під первозданий пісковиковий масив Кам’яної Могили з метою виявлення або створення порожнин для використання під природні експозиційні площі⁹.

Однак завдання, поставлені перед експедицією, не були виконані в повному обсязі, передусім, через відсутність підтримки з боку Інституту археології та місцевої влади.

22 травня 1974 р., за наказом директора ІА АН УРСР І. Артеменка, була створена спеціальна комісія, яка ознайомилися з речовим та графічним матеріалом, отриманим в результаті робіт Приазовської експедиції в 1973 р. на Кам’яній Могилі. 26 травня 1974 р. члени комісії відвідали Кам’яну Могилу і оглянули відкриті об’єкти. На підставі отриманої інформації комісія зробила висновок про необхідність запровадження екстрених заходів для перетворення комплексу Кам’яна Могила на діючий заповідник АН УРСР. З метою систематичного вивчення, музеєфікації і охорони Кам’яної Могили як пам’ятки всесоюзного і світового наукового значення, комісія висловилася за організацію спеціального відділу по Кам’яній Могилі в складі Інституту археології АН УРСР¹⁰.

24 липня 1980 р. наказом Міністерства культури УРСР № 722 при Мелітопольському краєзнавчому музеї, директором

4 Джос В. С. М. Я. Рудинський і питання охорони Кам’яної Могили // Старожитності Лівобережного Подніпров’я: збірник наукових праць. – Центр пам’яткознавства НАН України і УТОPIK, 2017. – С. 49.

5 Рудинський М. Я. Отчет Мелітопольско-Терпеньевской экспедиции за 1951 г. // НА ІА НАНУ. – Фонд експедицій. – 1951/6.

6 Рудинський М. Я. До питання про заповідник // НА ІА НАНУ. – 1952а. – Ф. 30. – № 76/2. – Арк. 3

7 Рудинський М. Я. Кам’яна Могила. – Київ: Наукова думка, 1961. – С. 21.

8 Даниленко В. М. Кам’яна Могила. – Київ: Наук. думка, 1986. – С. 143.

9 Даниленко В. Н. Отчет по Приазовской археологической экспедиции 1973 года // НА ІА НАН України. – № 1973/4. – Ф. о. № 6819. – С. 2.

10 Даниленко М. В. Валентин Миколайович Даниленко. Життя археолога. – Київ: ТОВ “Центр учбової літератури”, 2013. – С. 88.

якого був Б. Д. Михайлов, було створено відділ “Кам’яна Могила”. Талановитий учень В. М. Даниленка, з дитинства закоханий у Кам’яну Могили, Борис Дмитрович 40 років віддав дослідженню та популяризації унікальної пам’ятки стародавньої культури.

У 1970-х рр. він активно допомагав В. М. Даниленку в реалізації планів щодо перетворення Кам’яної Могили на діючий заповідник. Він вважав, що поряд з першочерговими заходами зі збереження пам’ятки наскельного мистецтва, треба було у стаціонарному павільйоні створити Музей первісного мистецтва, експозиція якого інформувала б відвідувачів про Кам’яну Могили. Проектування та будівництво означеного музею, а також створення його тематико-експозиційного плану розпочалося в 1971 р. Експозицію передбачалось створити за хронологічним принципом – від пізнього палеоліту до середньовіччя. Хронологічним розділам передувала вступна частина, яка містила б інформацію про історію дослідження Кам’яної Могили та походження пагорба. Як експозиційні матеріали планувалося використовувати гіпсові, науково-художні та мистецькі копії петрогліфів, археологічний матеріал зі стоянки Кам’яна Могила-I, а також справжні плити та валуни з малюнками.

Будівництво музею та створення експозиції були завершені в 1976 р. Це дозволило організувати відвідування пам’ятки таким чином, щоб відвідувачі потрапляли на її територію після ознайомлення з музейною експозицією і в складі екскурсійної групи. Але для вирішення питання неконтрольованого відвідування пам’ятки цього було недостатньо.

З метою збереження унікальної пам’ятки природи та археології необхідно було вирішити низку важливих організаційних та юридичних питань, зокрема хто і на підставі яких юридичних норм буде охороняти та контролювати відвідування пам’ятки туристами до створення спеціальної установи в особі державного музею-заповідника. До вирішення цього питання управління пам’яткою покладалось на Мелітопольський краєзнавчий музей.

12 лютого 1986 р. було вирішено створити історико-археологічний музей-заповідник “Кам’яна Могила”, директором якого став Б. Д. Михайлов. Структура заповідника спочатку була побудована так, щоб забезпечити надійну охорону і дбайливе використання пам’яток, розташованих на його території.

Передусім, були визначені межі заповідника, зона регулювання забудови і зона охорони природного ландшафту. Територія заповідника була огорожена, організована постійна охорона. Поступово створювалась туристична інфраструктура, необхідна для прийому відвідувачів. У 1988 р. Б. Д. Михайлов розробив план, який передбачав реконструкцію-будівництво музейного комплексу, спорудження адміністративних та господарських об’єктів, розробку екскурсійного маршруту з пунктами зупинок (стендами), музеєфікацію деяких гротів та печер з петрогліфами, створення лапідарію та благоустрій території. В 2003–2004 рр. з державного бюджету України на розвиток заповідника було виділено 2,7 млн грн. За рахунок цих коштів була реконструйована стара будівля музею та споруджені нові приміщення загальною площею 1400 м², облаштована стоянка, місця відпочинку, громадські вбиральні, центральний вхід, прокладені пішохідні доріжки, проведено благоустрій ділянок навколо музейного комплексу, встановлені інформаційні щити тощо.

Науково-дослідна діяльність заповідника в 1980-ті та в наступні роки спрямовувалась на вивчення Кам’яної Могили та її околиць. У 1983–2001 рр. Б. Д. Михайлов проводив самостійні археологічні розкопки і розвідки, в результаті яких були відкриті 15 нових гротів¹¹, серед яких – грот Дракона-вешапа, печери Кози, Риби та Артеміді. У зв’язку з появою нових матеріалів неодноразово оновлювалася експозиція музею “Первісне мистецтво” та поповнювався лапідарій заповідника.

У 1990-ті рр., попри загальні кризові явища в країні, заповідник зберігав свій поступальний розвиток завдяки зростаючому інтересу відвідувачів, зацікавленості в роботі співробітників і Б. Д. Михайлова.

За цей період було надруковано понад 80-ти наукових статей в академічних та університетських виданнях України, Росії та Молдови, проведено дві міжнародні конференції “Кімерійці і скіфи” та “Наскельне мистецтво на території Євразії”. Наукові співробітники заповідника зібрали понад 3000 унікальних експонатів, було видано наукову та науково-популярну літературу, путівники з історії краю та Кам’яної Могили. Це дозволило заповіднику лишатися в центрі суспільної уваги і наукового дискурсу.

У 2001 р. археологічний комплекс “Кам’яна Могила” набув статусу пам’ятки національного значення, а в 2006 р. його було внесено до Попереднього списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. З цього часу починається планомірна і послідовна робота з визнання видатної історичної цінності Кам’яної Могили і перетворення її на сучасний туристичний центр міжнародного рівня.

У 2007 р. на базі пам’яток історико-археологічного музею-заповідника “Кам’яна Могила” був створений Державний історико-археологічний заповідник, який в 2008 р. отримав статус Національного.

У 2008–2009 рр. було розроблено Генеральний план розвитку Національного історико-археологічного заповідника “Кам’яна Могила”, метою якого було забезпечення збереження та доцільного використання пам’яток та об’єктів культурної спадщини на території заповідника¹². Реалізація цього плану дозволила вирішити основні завдання збереження Кам’яної Могили – продовження необхідних досліджень, консерваційних робіт, покращення менеджменту та підготовки до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

У 2011–2012 рр. Міністерство культури України виділило кошти для підготовки номінаційної документації. Це дало змогу співробітникам НДІ пам’яток-охоронних досліджень у співпраці з фахівцями заповідника провести необхідні дослідження та документування сучасного стану пам’ятки, зібрати та систематизувати відомості по туризму, землекористуванню тощо, а головне, проаналізувати наявну інформацію для того, щоб вичерпно охарактеризувати об’єкт номінації та стратегію його збереження; дати оцінку його цілісності та автентичності, і, зрештою, обґрунтувати видатну

11 Михайлов Б. Д. Петрогліфи Кам’яної Могили. Семантика. Хронологія. Інтерпретація. Монографія. – Київ: МАУП, 2005. – С. 40.

12 Генеральний план розвитку національного історико-археологічного заповідника “Кам’яна Могила” з визначенням меж та зон охорони пам’яток заповідника. Книга 1. – Київ, 2008. – 58 с.

світову цінність на підставі встановлених критеріїв і співставлення з іншими пам’ятками наскельного мистецтва.

У 2012 р., згідно з Генеральним планом розвитку, авторський колектив НДІ пам’ятко-охоронних досліджень на замовлення Національного історико-археологічного заповідника “Кам’яна Могила” розробив “Програму комплексного обстеження і консервації пам’ятки культурної спадщини “Кам’яна Могила”, в якій визначено методики та заходи для збереження сучасного вигляду і запобігання розвитку руйнівних процесів на пам’ятці.

У 2013 р. номінаційне досьє та план управління схвалила Науково-методична рада з питань охорони культурної спадщини Міністерства культури та рекомендувала до направлення до Національної комісії України у справах ЮНЕСКО¹³.

Сьогодні лишається невирішеною низка важливих питань: внесення пам’ятки до основного списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, завершення реконструкції та ремонт музейного комплексу, встановлення ГІС-спостереження за станом скельних плит та гротів, музеєфікація місцезнаходжень з петрогліфами тощо. Колектив працівників заповідника сподівається, що за наявності фінансової підтримки ці та інші проблеми будуть залагоджені і заповідник зможе більш ефективно функціонувати.

Попри свій відносно молодий вік, заповідник став своєрідною візитівкою Мелітопольщини. Сьогодні це не лише науково-дослідний заклад, а й рекреаційний та екскурсійно-туристичний об’єкт міжнародного значення, який щорічно відвідує понад 40 тисяч туристів з різних регіонів України та з закордону.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Генеральний план розвитку національного історико-археологічного заповідника “Кам’яна Могила” з визначенням меж та зон охорони пам’яток заповідника. Книга 1. – Київ, 2008. – 58 с.
2. Даниленко В. М. Кам’яна Могила. – Київ: Наукова думка, 1986. – 151 с.
3. Даниленко В. Н. Отчет по Приазовской археологической экспедиции 1973 года // НА ИА НАН Украины. – № 1973/4. – Ф. о. № 6819. – 17 с.
4. Даниленко М. В. Валентин Миколайович Даниленко. Життя археолога. – Київ: ТОВ “Центр учбової літератури”, 2013. – 256 с.
5. Джос В. С. М. Я. Рудинський і питання охорони Кам’яної Могили // Старожитності Лівобережного Подніпров’я: збірник наукових праць. – Центр пам’яткознавства НАН України і УТОПШ, 2017. – С. 48–53.
6. Дронова Т. М. Археологічна пам’ятка “Кам’яна Могила”: номінація до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО // Збірник наукових праць Міжнародної наукової конференції “Проблеми вивчення та охорони пам’яток первісного мистецтва півдня Європи (кам’яний вік – епоха бронзи)”. – Запоріжжя: Дике Поле, 2015. – С. 18–22.
7. Історико-культурні заповідники. Номінаційні досьє об’єктів культурної спадщини, що запропоновані Україною для занесення до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО / за ред. Т. Бобровського. відп. за вип. А. І. Звіряка. – Київ, 2014. – 280 с.
8. Михайлов Б. Д. Петрогліфи Кам’яної Могили. Семантика. Хронологія. Інтерпретація. Монографія. – Київ: МАУП, 2005. – 296 с.
9. Рудинський М. Я. Каменная Могила (Предварительное сообщение о работах 1951 г.) // КСИА. – 1952. – Вып. 1. – С. 21 – 31.
10. Рудинський М. Я. Отчет Мелитопольско-Терпеньевской экспедиции за 1951 г. // НА ИА НАНУ. – Фонд експедицій. – 1951/6.
11. Рудинський М. Я. До питання про заповідник // НА ИА НАНУ. – 1952а. – Ф. 30. – № 76/2. – Арк. 1–3.
12. Рудинський М. Я. Кам’яна Могила. – Київ: Наукова думка, 1961. – 140 с.
13. Тарасенко І. Г. До історії рятівних досліджень на Кам’яній Могилі у 1950-х рр. // Археологія. – 2017. – № 4. – С. 130–143.

REFERENCES

1. Heneralnyi plan rozvytku natsionalnoho istoryko-arkheolohichnoho zapovidnyka “Kamiana Mohyla” z vyznachenniam mezh ta zon okhorony pamiatok zapovidnyka. Knyha 1. – Kyiv, 2008. – 58 s.
2. Danylenko V. M. Kamiana Mohyla. – Kyiv: Naukova dumka, 1986. – 151 s.
3. Danilenko V. N. Otchet po Priazovskoi arkheologicheskoy ekspeditsii 1973 goda // NA IA NAN Ukrainy. – № 1973/4. – F. o. № 6819. – 17 s.
4. Danylenko M. V. Valentyn Mykolaiovych Danylenko. Zhyttia arkheoloha. – Kyiv: TOV “Tsentr uchbovoi literatury”, 2013. – 256 s.
5. Dzhos V. S. M. Ya. Rudynskiy i pytannia okhorony Kamiano Mohyly // Starozhytnosti Livoberezhnoho Podniprov’ia: zbirnyk naukovykh prats. – Tsentr pamiatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK, 2017. – S. 48–53.
6. Dronova T. M. Arkheolohichna pamiatka “Kamiana Mohyla”: nominatsiia do Spysku Vsesvitnioi spadshchyny YuNESKO // Zbirnyk naukovykh prats Mizhnarodnoi naukovo konferentsii “Problemy vyvchennia ta okhorony pamiatok pervisnoho mystetstva pivdnia Yevropy (kamiany vik – epokha bronzy)”. – Zaporizhzhia: Dyke Pole, 2015. – S. 18–22.

13 Дронова Т. М. Археологічна пам’ятка “Кам’яна Могила”: номінація до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО // Збірник наукових праць Міжнародної наукової конференції “Проблеми вивчення та охорони пам’яток первісного мистецтва півдня Європи (кам’яний вік – епоха бронзи)”. – Запоріжжя: Дике Поле, 2015. – С. 20.

7. Istoryko-kulturni zapovidnyky. Nominatsiyni dosie obiektiv kulturnoi spadshchyny, shecho zaproponovani Ukrainoiu dlia zanesennia do Spysku Vsesvitnoi spadshchyny YuNESKO // za red. T. Bobrovskoho. vidp. za vyp. A. I. Zviriaka. – Kyiv, 2014. – 280 s.
8. *Mykhailov B. D.* Petrohlify Kamianoï Mohyly. Semantyka. Khronolohiia. Interpretatsiia. Monohrafiia. – Kyiv: MAUP, 2005. – 296 s.
9. *Rudinskiy M. Ya.* Kamennaya Mogila (Predvaritelnoe soobschenie o rabotakh 1951 g.) // KSIA. – 1952. – Vyp. 1. – S. 21–31.
10. *Rudinskiy M. Ya.* Otchet Melitopolsko-Terpenevskoy ekspeditsii za 1951 g. // NA IA NANU. – Fond ekspeditsii. – 1951/6.
11. *Rudynskyi M. Ya.* Do pytannia pro zapovidnyk // NA IA NANU. – 1952a. – F. 30. – № 76/2. – Ark. 1–3.
12. *Rudynskyi M. Ya.* Kamiana Mohyla. – Kyiv: Naukova dumka, 1961. – 140 s.
13. *Tarasenko I. H.* Do istorii riativnykh doslidzhen na Kamianiy Mohyli u 1950-kh rr. // Arkheolohiia. – 2017. – № 4. – S. 130–143.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АН УРСР – Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки.
ІА – Інститут археології.
НДІ – Науково-дослідний інститут.